

Αντώνης Τσακμάκης
(Πανεπιστήμιο Κύπρου)

Γιατί ο Θουκυδίδης έγραψε τον *Επιτάφιο*;

Ανακοίνωση στη ημερίδα του Υπουργείου Παιδείας, Αθλητισμού και Νεολαίας Κύπρου
«διδάσκοντας αρχαία ελληνικά... Θουκυδίδου *Περικλέους Έπιτάφιος*»
Λεμεσός 4 Φεβρουαρίου 2023

Γιατί ο Θουκυδίδης έγραψε τον *Επιτάφιο*; Η απάντηση είναι συνυφασμένη με τους στόχους ολόκληρου του έργου του. Πρέπει λοιπόν να στραφούμε στο περιεχόμενό του, στο *τι* λέγεται σε αυτό (και *τι δεν* λέγεται), αλλά και στο *πως* λέγεται. Πως δηλαδή η πραγματικότητα που δεν έχει φωνή γίνεται κείμενο· πως από άπειρα, σκόρπια συμβάντα, συγκροτείται μια οργανωμένη ιστορία, κι αυτή αποτυπώνεται σε μια αφήγηση, που κάνει τελικά τον αναγνώστη της να αποδώσει, ο ίδιος, νόημα σε ένα παρελθόν που δεν έζησε και δε γνώρισε.

Ας δούμε πρώτα πως δομείται το ημιτελές έργο του Θουκυδίδη. Η αφήγηση οργανώνεται με τρόπο αυστηρό σε έτη πολέμου, που με τη σειρά τους διχοτομούνται σε θέρη και χειμώνες. Η διάκριση των ετών επιτείνεται από μια στερεότυπη φράση όπως π.χ. στο 4.51-52.1: *καὶ ὁ χειμὼν ἐτελεύτα, καὶ ἑβδομον ἔτος τῷ πολέμῳ ἐτελεύτα τῷδε ὃν Θουκυδίδης ξυνέγραψεν. τοῦ δ' ἐπιγιγνομένου θέρους εὐθύς...* Ενίοτε όμως η δευτερεύουσα πρόταση με το όνομα του συγγραφέα παραλείπεται. Πότε και γιατί, θα δούμε πιο κάτω.

Η κίνηση της αφήγησης, ρυθμισμένη με τρόπο που να αναπαριστά την ιστορία με τρόπο σύμμετρο προς την εμπειρία μας (την κυκλική εναλλαγή των εποχών), αλλά και που να βρίσκεται σε ομολογία με τη φορά των γεγονότων προς μια συνεχή πρόοδο, σε ορισμένα σημεία ανακόπτεται. Ο αφηγηματικός χρόνος διαστέλλεται για να περιλάβει λεπτομέρειες που μας κάνουν να αρθρούμε υπεράνω της ροής των γεγονότων, όπως όταν φιλοξενούνται σκηνές όπου δεσπάζει ο ευθύς λόγος, δηλαδή κυρίως στις πολυάριθμες δημηγορίες του έργου. Άλλοτε πάλι, η ροή του χρόνου ανακόπτεται ολοσχερώς. Αυτό συμβαίνει όταν παρεμβάλλονται εγκιβωτισμένες αφηγήσεις για το παρελθόν, συνοπτικές ή αναλυτικές, ή όταν αναπτύσσεται δια μακρών ένα ειδικό θέμα εκτός της αφήγησης. Εδώ ανήκουν π.χ. η περιγραφή του λοιμού (2.48-53) και το επιμνημόσυνο

εγκώμιο του Περικλή (2.65.5-13), για να περιοριστούμε στο δεύτερο βιβλίο που αποτελεί το άμεσο περιβάλλον του *Επιταφίου*.

Χάρη στην τέχνη του συγγραφέα, τα μέρη αυτά κατορθώνουν να στρέφουν την προσοχή μας πέρα και πάνω από την αφήγηση, μακριά απ' το εδώ και τώρα της ιστορίας. Ανοίγουν ζητήματα ευρύτερα, που η συζήτησή τους μπορεί να μας απορροφήσει τόσο, ώστε να ξεχάσουμε προς στιγμήν τα γεγονότα. Εισάγουν θέματα τα οποία, σε συμπλοκή και με συγκεκριμένα μέρη της αφήγησης, διατρέχουν υπογείως το έργο, σχηματίζοντας προοδευτικά έναν σκελετό που θα κληθεί να υποστηρίξει τη νοηματοδότηση της ιστορίας. Προκαλούν δηλαδή μια κίνηση διαφορετική· ενεργοποιούν μια πορεία συλλογισμών στο μυαλό του αναγνώστη, που συνοδεύει την ανάγνωση του έργου και εξελίσσεται μαζί της.

Θα αναφέρω με συντομία τρία παραδείγματα για ενότητες που η σημασία τους δεν εξαντλείται σε όσα μας πληροφορούν για το εκεί και το τότε, αλλά, όπως κι ο *Επιτάφιος*, εκλύουν δυνάμεις που δε θα πάψουν να προάγουν την αλληλεπίδρασή μας με το έργο, κάνοντάς μας να στραφούμε άλλοτε προς τα πίσω κι άλλοτε προς τα εμπρός, αλλά κυρίως μέσα μας, διότι μας προκαλούν να σκεφτούμε.

Οι λόγοι του Κλέωνος και του Διοδότου για την τύχη των Μυτιληναίων μετά την αποτυχημένη αποστασία της πόλης τους από την Αθηναϊκή συμμαχία εξελίσσονται σε διατριβές για το *modus operandi* μιας ηγεμονικής υπερδύναμης έναντι των συμμάχων της. Το θέμα βέβαια συνδέεται με τα κρίσιμα ερωτήματα – πέρα από το πόσους και ποιους θα εκτελέσουν οι Αθηναίοι για αντίποινα: γιατί έγινε ο πόλεμος, γιατί χάθηκε ο πόλεμος (για την Αθήνα), πως (και αν) θα μπορούσε μια πόλη να ηγείται άλλων χωρίς να συμπεριφέρεται ως τύραννος. Πρόκειται βέβαια για θέματα που θα όφειλαν να συζητηθούν και σε σχέση με τον Περικλή, η κυρίως σε σχέση με αυτόν, ο Θουκυδίδης όμως φροντίζει να κάνει τη συζήτηση αλλού. Σύμφωνα λοιπόν με τον Θουκυδίδη, η *άληθεστάτη πρόφασις*, η βαθύτερη αιτία του πολέμου είναι η υπερβολική ενίσχυση των Αθηναίων και ο φόβος που προξενούσαν στους Σπαρτιάτες: *τοὺς Ἀθηναίους ἡγοῦμαι μεγάλους γιγνομένους καὶ φόβον παρέχοντας τοῖς Λακεδαιμονίοις ἀναγκάσαι ἐς τὸ πολεμεῖν* (1.23.6). Η φράση είναι με τέτοιο τρόπο διατυπωμένη, που δεν αποδίδει ευθέως κι από μόνη της κάποια ευθύνη στους Αθηναίους. Γίνεται λόγος για αναγκαιότητα που, αν κάποιου τη συμπεριφορά καθορίζει, είναι των Πελοποννησίων· οι Αθηναίοι απλώς «γίνονται όλο και πιο μεγάλοι» – ενισχύονται διαρκώς. Μια τέτοια

άποψη είναι βεβαίως πιο κοντά στην εκδοχή του Περικλή όταν υποστηρίζει στον πρώτο λόγο του προς τους Αθηναίους *εἰδέναι δὲ χρὴ ὅτι ἀνάγκη πολεμεῖν* (1.144.3: «πρέπει να γνωρίζετε πως είμαστε αναγκασμένοι να πολεμήσουμε»), αφού βέβαια τους έχει φέρει περίπου προ τετελεσμένου γεγονότος. Την ίδια εκτίμηση έχουν κάνει λίγα χρόνια πριν και οι Κερκυραίοι: *τὸν δὲ πόλεμον, ... εἴ τις ὑμῶν μὴ οἶεται ἔσσεσθαι, γνώμης ἀμαρτάνει καὶ οὐκ αἰσθάνεται τοὺς Λακεδαιμονίους φόβῳ τῶ ὑμετέρῳ πολεμησίοντας* (1.33.3: «κι αν κάποιος από σας νομίζει ότι δεν θα γίνει πόλεμος, πέφτει έξω και δεν αντιλαμβάνεται πως οι Λακεδαιμόνιοι πρόκειται να σας πολεμήσουν, επειδή τους κάνετε να νιώθουν φόβο»). Η επιλογή δηλαδή «πόλεμος η ειρήνη» ουσιαστικά τίθεται στους Αθηναίους, όταν η πορεία προς τη σύγκρουση είναι πια μη αναστρέψιμη, αφού η αύξηση της αθηναϊκής ισχύος αποτελεί ήδη συντελεσμένο γεγονός. Μπορούμε πάντως να παρακολουθήσουμε πως φθάσαμε ως εκεί στην *Πεντηκονταετία* (1.89-117). Εκεί περιγράφονται συνοπτικά οι εξελίξεις που μετά τους Περσικούς πολέμους επέτρεψαν στην Αθήνα να αναδειχθεί σε ηγεμονική δύναμη, έτσι ώστε να κάνει τους άλλους Έλληνες να νιώθουν πως απειλούνται, αν δεν ήταν ήδη κάτω από τον ασφυκτικό της έλεγχο. Διαβάζοντας προσεκτικά την ανασκόπηση της περιόδου της αθηναϊκής ηγεμονίας βρίσκουμε το όνομα του Περικλή να εμφανίζεται 7 φορές, περισσότερες κι από εκείνο του Κίμωνα που αναφέρεται 5 (η μία αφορά στο θάνατό του), του Τολμίδη και του Μυρωνίδη που μνημονεύονται από 2 και άλλους που συναντούμε μόνο μία φορά. Ο Περικλής είναι και ο μόνος, μαζί με το Φορμίωνα, που θα παραμείνει ενεργός και θα διαδραματίσει ρόλο και στον πόλεμο, έστω και μόνο στα αρχικά του στάδια.

Βλέπουμε λοιπόν ότι η ανάγκη που οδηγεί στο πόλεμο αλλά και η καθοριστική συμβολή του Περικλή στην πρόκλησή του αποτυπώνονται αρκετά ξεκάθαρα σε μια ενότητα την οποία ο Θουκυδίδης δεν ήταν υποχρεωμένος να περιλάβει στο έργο του (όπως συμβαίνει και με τον *Επιτάφιο*). Επειδή όμως μας δίνει να καταλάβουμε πως όταν ξεκινά ο πόλεμος βρισκόμαστε *in medias res*, προτάσσει ως προϊστορία του πολέμου την *Πεντηκονταετία*. Εκεί προσδιορίζει με ακρίβεια και την αρχή του κακού, όσον αφορά στην αλλοίωση της σχέσης των Αθηναίων με τους συμμάχους: *Ναξίοις δὲ ἀποσταῖσι ... ἐπολέμησαν καὶ πολιορκία παρεστήσαντο, πρώτη τε αὕτη πόλις ζυμμαχίς παρὰ τὸ καθεστηκὸς ἐδουλώθη, ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ἄλλων ὡς ἐκάστη ζυνέβη* (1.98.4: «Τους Ναξίους, όταν τόλμησαν να αποστατήσουν, τους πολιορκήσαν και τους καθυπέταξαν. Κι ήταν αυτή η πρώτη πόλη που σε αντίθεση με τα καθιερωμένα

περιήλθε σε κατάσταση δουλείας. Μετά ακολούθησαν μία μία κι άλλες»). Τα ίδια ακριβώς προβλήματα θα αναδείξουν οι Μυτιληναίοι πριν τη δική τους αποστασία στο λόγο που απευθύνουν προς τους Πελοποννησίους στην αρχή του τρίτου βιβλίου (3.9-14), αλλά θα τα συζητήσει από τη δική του σκοπιά και ο Κλέων στο λόγο του λίγο αργότερα: *οὐ σκοποῦντες ὅτι τυραννίδα ἔχετε τὴν ἀρχὴν καὶ πρὸς ἐπιβουλεύοντας αὐτοὺς καὶ ἄκοντας ἀρχομένους* (3.37.2: «...χωρίς να βλέπετε πως η ηγεμονία σας είναι γι' αυτούς τυραννίδα και δεν τους κυβερνάτε με τη θέλησή τους αλλά γυρεύουν το κακό σας»).

Το ενδιαφέρον είναι ότι οι απόψεις του Κλέωνα δεν διαφέρουν από ανάλογες τοποθετήσεις του ίδιου του Περικλή για την ηγεμονία: *ὡς τυραννίδα γὰρ ἤδη ἔχετε αὐτήν, ἣν λαβεῖν μὲν ἄδικον δοκεῖ εἶναι, ἀφεῖναι δὲ ἐπικίνδυνον* (2.63.2: «την ασκείτε ήδη σαν τυραννίδα, που να την επιβάλλεις φαίνεται άδικο, να την αφήσεις όμως είναι επικίνδυνο»). Εδώ έχουμε και την εκπληκτική παραδοχή από τον ίδιο τον Περικλή, ότι η συμπεριφορά των Αθηναίων είναι άδικη. Δύσκολα ένας πολιτικός και ρήτορας θα μπορούσε να πει κάτι τέτοιο δημόσια και μάλιστα την ώρα που ο πόλεμος μαίνεται, και το ίδιο ισχύει και για τη μεταφορά της τυραννίδος. Αυτό μας υποχρεώνει να σκεφτούμε λίγο από ποια προοπτική γράφονται τα λόγια αυτά και σε ποιους πραγματικά απευθύνονται.

Όσον αφορά την παραδοχή της αδικίας, νομίζω ότι βρισκόμαστε στο κλίμα της αυτοκριτικής των Αθηναίων μετά την ήττα, όταν έχουν γίνει ευρύτερα αποδεκτές και οι αδυναμίες της άκρατης δημοκρατίας, αλλά και οι αστοχίες της ηγεμονικής πολιτικής. Ο Θουκυδίδης αναγνωρίζει τα σφάλματα, δεν είναι όμως διατεθειμένος να διαγράψει εξ ολοκλήρου ένα κεφάλαιο της αθηναϊκής ιστορίας γεμάτο επιτεύγματα – επιτεύγματα της πόλης, των ηγετών της και του πολιτεύματος. Γνωρίζει ασφαλώς και την κριτική προς τον Περικλή, όπως είχε αποτυπωθεί και σε κείμενα της εποχής του στρατηγού, κείμενα που και μετά το τέλος του πολέμου παρέμεναν διαθέσιμα. Όταν για παράδειγμα ο Περικλής εμφανίζεται να παραδέχεται ο ίδιος ότι η Αθήνα είναι τύραννος, αναμοχλεύει ένα θέμα που είχε στο παρελθόν απασχολήσει την κοινή γνώμη αναφορικά με το δικό του πρόσωπο, είχε δηλαδή ο ίδιος επικριθεί ως τύραννος. Συγκεκριμένα, ο κωμικός ποιητής Κρατίνος (απ. 256) τον χαρακτήριζε έτσι, παρουσιάζοντάς τον μάλιστα ως γιο της *Στάσεως* (διχόνοιας). Εξάλλου, ο φόβος της τυραννίδας παρέμενε υπαρκτός για χρόνια στην Αθήνα (τουλάχιστον κάτι τέτοιο υπαινίσσεται ο Θουκυδίδης), κι αυτό εξηγεί γιατί και ο Αλκιβιάδης αντιμετώπιστηκε

εξ αρχής με καχυποψία, ως ύποπτος ειδικά για σχέδια επιβολής τυραννικής εξουσίας (6.28, 60-61). Τι κάνει λοιπόν στα χωρία που συζητούμε ο Θουκυδίδης, και τι επιτυγχάνει; Ανασκευάζει με έμμεσο τρόπο μια προϋπάρχουσα εντύπωση. Φέρνει στην επιφάνεια την παλαιότερη συσχέτιση του Περικλή με την ιδέα της τυραννίδας για να την εκτρέψει προς άλλη κατεύθυνση, έτσι ώστε εν τέλει να την ανασκευάσει: Δεν είναι ο ίδιος ο Περικλής τύραννος πάνω στους Αθηναίους, είναι η πόλη της Αθήνας που στα χρόνια του Περικλή εξελίχθηκε σε τύραννο των συμμάχων. Βάζοντας μάλιστα και τον Κλέωνα να επαναλάβει την ίδια άποψη, ο ιστορικός εμφυτεύει στο μυαλό των αναγνωστών του μια εντύπωση που με βάση αυτήν θα τείνουν να ερμηνεύει στο εξής τις μομφές κατά του προσώπου του Περικλή, όπου τις συναντήσουν.

Ας δούμε τώρα πιο σύντομα τις άλλες δύο ενότητες στις οποίες εντοπίζονται νήματα που οδηγούν προς διάφορες κατευθύνσεις και συμβάλλουν στη συζήτηση θεμάτων ευρύτερης σημασίας. Οι λόγοι του Νικία και του Αλκιβιάδη πριν τη Σικελική Εκστρατεία (6.9-23) έχουν ως θέμα όχι μόνο τις προοπτικές της επιχείρησης αλλά και το πρόσωπο του Αλκιβιάδη, του υποκινητή της εκστρατείας, ο οποίος θα βρεθεί στη συνέχεια στο επίκεντρο των γεγονότων με τη δίωξή του από τους Αθηναίους, την απόδρασή του στη Σπάρτη, τις εισηγήσεις του που πλήγωσαν την Αθήνα, το ρόλο του στην ανατροπή της δημοκρατίας το 411 και τις σχέσεις του με τους Πέρσες. Και πάλι το γενικότερο θέμα της ρευστής κι απρόβλεπτης σχέσης του πολιτικού με το πλήθος σε μια δημοκρατία οδηγεί σε συγκρίσεις με τον Περικλή κι όσα έχουμε διαβάσει προηγουμένως στο έργο γι' αυτόν. Αναζητούμε ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στους δύο άνδρες. Ποια κριτήρια βαρύνουν περισσότερο στην αξιολόγηση της προσωπικότητας ενός πολιτικού ανδρός; Πόση δύναμη μπορεί να αποκτήσει το άτομο και ποιος μηχανισμός μπορεί να διασφαλίσει τη βέλτιστη συνέργεια ηγέτη και κοινότητας; Ο προβληματισμός διαχέεται σε πολλά σημεία του έργου, και εμμέσως συνδέεται και με τον *Επιτάφιο*, αφού μεγάλη του έκταση αφιερώνεται στο πολίτευμα και τα πολιτικά ήθη.

Τέλος, ο λοιμός: η ενότητα που του αφιερώνει ο Θουκυδίδης δεν είναι μόνο μια συμβολή στην ιατρική γνώση, ούτε είναι απλώς μια ανάγλυφη αποτύπωση μιας κρίσης που άλλαξε τη ροή της ιστορίας και καθόρισε το μέλλον, είναι και μια ανατομία της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε στιγμές οριακής πίεσης, ένα σχόλιο για την αντοχή του πολιτισμού, αλλά προφανώς και της Αθήνας – ακόμα και της Αθήνας. Αυτής της

Αθήνας που λίγα κεφάλαια πριν, ζωγραφίστηκε με χρυσό μελάνι από τον Περικλή στον *Επιτάφιο*.

Τα τρία παραδείγματα που εξετάσαμε δείχνουν ξεκάθαρα ότι κάποια μέρη του Θουκυδίδειου έργου δεν είναι σημαντικά μόνο για την κατανόηση του επί μέρους αλλά και επειδή το εντάσσουν στο «καθόλου»: κι ας λέει ο Αριστοτέλης ότι *φιλοσοφότερον καὶ σπουδαιότερον ποίησις ἱστορίας ἐστίν· ἡ μὲν γὰρ ποίησις μᾶλλον τὰ καθόλου, ἡ δ' ἱστορία τὰ καθ' ἕκαστον λέγει* (1451b5-9: «η ποίηση έχει θέμα πιο σημαντικό και πιο κοντινό στη φιλοσοφία από την ιστορία. Γιατί η ποίηση παρουσιάζει το καθολικό, ενώ η ιστορία εκθέτει το επιμέρους»). Ο Θουκυδίδης, αν και ιστορικός, δεν απέχει πολύ από την τραγωδία, αφού δεν μας πληροφορεί μόνο *τί Ἀλκιβιάδης ἔπραξεν ἢ τί ἔπαθεν*, αλλά στην περίπτωση του ισχύει το *κἂν ἄρα συμβῆ γενόμενα ποιεῖν, οὐθὲν ἦττον ποιητής ἐστι· τῶν γὰρ γενομένων ἔνια οὐδὲν κωλύει τοιαῦτα εἶναι οἷα ἂν εἰκὸς γενέσθαι* (1451b30-32: «ακόμα κι αν ένας ποιητής συμβεί να αντλήσει το θέμα του από πραγματικά γεγονότα, αυτό δεν τον κάνει λιγότερο ποιητή. Γιατί τίποτε δεν αποκλείει κάποια γεγονότα να εκτυλίσσονται σύμφωνα με το πως θα ήταν πιθανό»).

Ας έρθουμε και στον *Επιτάφιο*. Σε ποιων θεμάτων τη συζήτηση μετέχει ο λόγος αυτός, με ποια μέρη του έργου, κοντινά ή μακρινά, συνδιαλέγεται περισσότερο, ποια αξία έχει το περιεχόμενό του; Τα θέματα στα οποία ο λόγος μας καλεί να εμβαθύνουμε εντοπίζονται χωρίς δυσκολία: Η Αθήνα κι η ταυτότητά της, η δημοκρατία και η λειτουργία της, ο Περικλής κι ο ιστορικός του ρόλος. Τα τρία θέματα τέμνονται, έτσι ώστε να είναι θεμιτό η ανάλυσή μας να επικεντρωθεί εφεξής στο ένα από αυτά, το τελευταίο. Εξετάζοντας όμως την εικόνα του Περικλή στο έργο, με επίκεντρο τη δράση του κατά την εποχή όπου ανήκει ο *Επιτάφιος*, δε θα μπορούσαμε και να θέλαμε να μη μιλήσουμε παράλληλα τόσο για την Αθήνα όσο και το πολίτευμά της.

Έγινε νομίζω σαφές, ότι μια συζήτηση για τέτοια ζητήματα ερήμην του υπολοίπου έργου δε θα μας οδηγούσε σε αξιόπιστα συμπεράσματα. Αντίστοιχα, δεν επιτρέπεται μια τέτοια συζήτηση να εξαιρέσει το λόγο και να τον αγνοήσει ως κείμενο καθαρά ρητορικό. Γιατί, βέβαια, ο λόγος αυτός είναι δείγμα του πλέον αναξιόπιστου εξ ορισμού είδους, της επιδεικτικής ρητορείας. Ενός είδους όπου αγορητής και ακροατήριο γνωρίζουν και αποδέχονται ότι η υπερβολή είναι ανεκτή, η επιλεκτική αποτύπωση της πραγματικότητας αναμενόμενη και η εξιδανίκευση επιθυμητή. Το περιεχόμενο δεν υποβάλλεται σε κριτική βάσανο ως προς την ακρίβειά του, όπως

συμβαίνει στα άλλα είδη της ρητορείας, την δικανική και την συμβουλευτική, όπου η επιταγή *audiatur et altera pars* είναι αυτονόητη. Ένας λόγος επιδεικτικός είναι μέρος μιας γιορτής· ακούγεται σαν ένα λυτρωτικό βάλσαμο που προσφέρει φυγή από την πραγματικότητα, μας προτείνει άλλοθι για τις ατέλειές της και αποτελεί ανάπαυλα από σκέψεις δυσάρεστες. Κι αυτή, ωστόσο, η έξοδος από τα ασφυκτικά όρια του κόσμου μπορεί να είναι παραγωγική, διδακτική, πολύτιμη.

Κανείς λοιπόν δεν πιστεύει ότι η Αθήνα που περιγράφει ο Περικλής υπήρξε, είτε πριν είτε μετά την εκφώνηση του λόγου. Η πόλη που ο Αριστοφάνης σατιρίζει για τη δικομανία της, η πόλη όπου η δημοκρατία απεγνωσμένη αυτοκαταργήθηκε το 411 μέσα σε συνθήκες τρομοκρατίας, η πόλη όπου οι Τριάκοντα αρχικά είχαν καταφέρει να κερδίσουν τη λαϊκή στήριξη συλλαμβάνοντας και εκτελώντας συκοφάντες, διότι αποτελούσαν μάλιστα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, μια τέτοια πόλη δύσκολα μπορεί να είναι η ίδια με την πόλη που υμνεί ο ρήτορας στον λόγο του. Ο Θουκυδίδης παρά ταύτα όχι μόνο συνέθεσε αλλά και διατήρησε τον *Επιτάφιο* στη θέση όπου βρίσκεται, ακόμα κι αφού είχαν εκδηλωθεί όλα τα φαινόμενα εκφυλισμού και δυσλειτουργίας της δημοκρατίας που αναφέραμε, κι αφού η Αθήνα είχε ηττηθεί στον πόλεμο και υποταχθεί στον εχθρό της. Και θα γράψει τότε για μια Αθήνα διαφορετική, για μια Αθήνα την οποία τοποθετεί στο μεταίχμιο μεταξύ ακμής και παρακμής. Γι' αυτό και δεν επιλέγεται ένας *επιτάφιος* από το τέλος του πολέμου ούτε για τους πολυπληθείς νεκρούς της Σικελικής Εκστρατείας. Και δεν εκφωνείται από κανένα άλλον, αλλά από τον Περικλή. Είναι μέρος της δικής του εκδοχής της Αθήνας, της δικής του δημοκρατίας. Την εικόνα αυτή ο ιστορικός δεν θα την παρουσιάσει στατικά, αλλά θα της αφιερώσει ένα μέρος της αφήγησης, μέσα απ' όπου θα αναδυθούν διαφορετικές όψεις της. Ο *Επιτάφιος* λοιπόν πρέπει να διαβαστεί ως μέρος του συγκεκριμένου κείμενου, ανήκει στην αφήγηση του Θουκυδίδη στην ολότητά της, από την οποία δεν μπορεί να αποσπασθεί.

Ο *Επιτάφιος* ανήκει σε μια διακριτή ενότητα εντός του δευτέρου βιβλίου, η οποία ξεκινά με την αρχή του πολέμου (*ἄρχεται δὲ ὁ πόλεμος ἐνθένδε ἤδη Ἀθηναίων καὶ Πελοποννησίων καὶ τῶν ἑκατέρους ζυμμάχων*· «κι από εδώ ξεκινά πλέον ο πόλεμος των Αθηναίων και των Πελοποννησίων με συμμετοχή και των συμμάχων του καθενός», 2.1) και τερματίζεται στο κεφάλαιο 2.65, με την αναφορά του θανάτου του Περικλή και τη συνολική αποτίμηση της προσωπικότητας και της πολιτικής του αλλά και τη σύγκρισή του με τους πολιτικούς της επόμενης γενιάς. Το σημείο όπου λέγονται αυτά

και τοποθετείται de facto η τομή της αθηναϊκής ιστορίας, η διαίρεσή της σε εποχή του Περικλή και εποχή μετά τον Περικλή, είναι αυθαίρετο. Ο θάνατος του Περικλή αναφέρεται και χρονολογείται στο 2.65.6 με τα λόγια «*έπεβίω δὲ δύο ἔτη καὶ ἕξ μῆνας· καὶ ἐπειδὴ ἀπέθανεν, ἐπὶ πλεον ἔτι ἐγνώσθη ἡ πρόνοια αὐτοῦ ἢ ἐς τὸν πόλεμον*» («πρόλαβε κι ἔζησε τα δύο πρώτα χρόνια και ἕξι μήνες του πολέμου. Αφού πέθανε, τότε ἔγινε ἀκόμα περισσότερο αντιληπτή η προνοητικότητα του σε ὅ,τι εἶχε να κάνει με τον πόλεμο»).

Ενώ λοιπόν ο Περικλής πεθαίνει δυόμιση χρόνια μετά την έναρξη του πολέμου, ο θάνατός του αναγγέλλεται και το μνημόσυνό του τοποθετείται μόλις στο μέσον του δευτέρου ἔτους του πολέμου. Ο Θουκυδίδης ούτε λίγο ούτε πολύ θ' αποσύρει τον Περικλή ἀπὸ το ιστορικό προσκήνιο, ἔστω κι αν αὐτός παραμένει ενεργός, και μάλιστα ως εκλεγμένος στρατηγός για ἕναν ἀκόμη χρόνο. Πρόκειται ἀσφαλῶς για συνειδητή ἐπιλογή. Για παραχώρηση σε μια διαφορετική οργάνωση της ιστορικής ὕλης, που επικάθεται ανεπαίσθητα πάνω στην χρονολογική ἀνάπτυξη της αφήγησης. Στη σκέψη ενός λιγότερο υποψιασμένου ἀναγνώστη, την εκτοπίζει και την υποκαθιστά. Το 2.65 χωρίζει το ἔργο σε ἕνα πριν κι ἕνα μετά. Ο Θουκυδίδης δεν κρύβει πότε πέθανε ο Περικλής, ἀλλά ἔχοντας το προνόμιο να βλέπει την ιστορία ἀπὸ ἀπόσταση, πανοραμικά, οριοθετῆ την εποχή του Περικλή με διαφορετικό τρόπο. Και για λόγους ἐνδεχομένως ιστορικούς, ἀλλά και γιατί αὐτόν τον χειρισμό εὐνοοῦσε το υλικό του. Την ἴδια στρατηγική, δηλαδή το να προβληθεῖ μια εναλλακτική περιοδολόγηση του πολέμου με ἔμφαση στην εποχή του Περικλή, υπηρετεῖ και η μετάβαση ἀπὸ το πρώτο στο δεύτερο ἔτος μετά το τέλος του *Ἐπιταφίου*: *τοιόσδε μὲν ὁ τάφος ἐγένετο ἐν τῷ χειμῶνι τούτῳ· καὶ διελθόντος αὐτοῦ πρώτον ἔτος τοῦ πολέμου τοῦδε ἔτελεύτα* (2.47.1: «ἔτσι ἔγινε ο ἐνταφιασμός τους το χειμῶνα αὐτό. Και με το τέλος του, συμπληρώθηκε το πρώτο ἔτος αὐτοῦ του πολέμου»). Η φράση που δηλώνει την ἀλλαγὴ του ἔτους εἶναι ἐδῶ τελείως ἀποψιλωμένη. Η ἀναφορὰ στο χειμῶνα βρίσκεται στην προηγούμενη πρόταση που κλείνει την ἀφήγηση της ταφῆς, ἐνῶ η συνήθης δευτερεύουσα πρόταση που περιέχει το ὄνομα του συγγραφέα ἐπιτείνοντας την αἴσθηση μιας τομῆς ἐντὸς του ἔργου ἀπουσιάζει. Αὐτό θα ξανασυμβεῖ μόνο στα ἔτη της εἰρήνης, καθὼς και τη χρονιά που ο Θουκυδίδης ἔχει ἤδη μνημονευθεῖ ονομαστικά ως στρατηγός της ατυχοῦς ἐπιχείρησης στην Ἀμφίπολη (ἐκεῖ το ὄνομα θα πρόβαλλε ἐντονότερα τη διπλή ιδιότητα του στρατηγού-συγγραφέα, ἐγείροντας ἀναπόφευκτα ἐρωτηματικά για την ἀντικειμενικότητα της ἀφήγησης). Τίποτε λοιπόν δεν εἶναι τυχαίο. Η μετάφραση ἀπὸ το

πρώτο στο δεύτερο έτος δηλώνεται μεν, υποβαθμίζεται δε, έτσι ώστε να μη διασπασθεί η συνέχεια της εποχής του Περικλή. Υπάρχει λοιπόν κάτι σαν διασκελισμός που απαιτεί να διαβάσουμε παρακάτω, προκειμένου να ολοκληρωθεί το νόημα – να αποκτήσουμε πληρέστερη εικόνα της Αθήνας και της εποχής του Περικλή.

Κι η ίδια η αφήγηση των γεγονότων συνάδει με τη λογική της ανάδειξης της εποχής του Περικλή ως μιας ξεχωριστής περιόδου. Έτσι, η μόνη αναφορά σε νεκρούς της Αθήνας την περίοδο αυτή αφορά σε μια αψιμαχία κι είναι η εξής: *καὶ ἀπέθανον τῶν Θεσσαλῶν καὶ Ἀθηναίων οὐ πολλοί· ἀνείλοντο μέντοι αὐτοὺς αὐθημερὸν ἀσπόνδους* (22.2: «οι σκοτωμένοι κι απ' την πλευρά των Θεσσαλών κι απ' την πλευρά των Αθηναίων δεν ήταν πολλοί. Τους περισυνέλεξαν πάντως την ίδια μέρα χωρίς καν να προηγηθούν σπονδές»). Πρώτοι αναφέρονται οι Θεσσαλοί, οι Αθηναίοι έπονται, και είναι *οὐ πολλοί·* ακολουθεί το αντιθετικό *μέντοι* που μετριάζει ακόμα περισσότερο τις εντυπώσεις· τέλος, το *ἀσπόνδους* δίνει το μέτρο (μηδαμινής) δυσκολίας του εγχειρήματος της περισυλλογής των νεκρών. Καλλιεργείται λοιπόν η αίσθηση ότι την εποχή του Περικλή οι απώλειες είναι αμελητέες. Έτσι, ο *Επιτάφιος* που θα ακολουθήσει δεν θα συνδεθεί αυτομάτως στο μυαλό του αναγνώστη με κάποια συγκεκριμένη και υπολογίσιμη απώλεια ανδρών η οποία θα υπονόμει τον πανηγυρικό του τόνο. Αντίθετα, στο αμέσως επόμενο διάστημα, δηλαδή πριν ακόμα πεθάνει ο Περικλής, οι απώλειες των Αθηναίων δεν θα μπορούν να αποσιωπηθούν. Επομένως, σύμφωνα με τον ιστορικό, η πραγματική μετάβαση σε μια νέα φάση του πολέμου δεν συμπίπτει με τον θάνατο του Περικλή. Η περιοδολόγηση αυτή του πολέμου καλλιεργεί στον υποψιασμένο αναγνώστη την πεποίθηση ότι το συνετό στρατιωτικό σχέδιο του Περικλή θα μπορούσε να εξασφαλίσει στην πόλη το μέγιστο όφελος με το ελάχιστο κόστος. Ως ένα σημείο η πόλη μπορεί να ελέγξει την τύχη της. Και το σημείο αυτό είναι προφανώς ο λοιμός. Αυτός είναι ο πραγματικός λόγος που ο Θουκυδίδης βιάζεται να γυρίσει σελίδα όσο γίνεται πιο γρήγορα, αφού μετά την εμπειρία αυτή τίποτε δεν θα είναι όπως πριν.

Ας επιστρέψουμε όμως στη στρατιωτική δράση και στο πρώτο έτος του πολέμου. Η επιχείρηση που περιγράφεται αναλυτικότερα είναι η εξής: «Προς το φθινόπωρο του έτους αυτού οι Αθηναίοι με όλο τους το στράτευμα, και οι ίδιοι και οι μέτοικοι, εισέβαλαν στη Μεγαρίδα με στρατηγό τον Περικλή του Ξανθίππου. Και οι Αθηναίοι που επέβαιναν στα εκατό πλοία περιπλέοντας την Πελοπόννησο, καθώς επέστρεφαν πλέον κι έτυχε να βρίσκονται στην Αίγινα, μόλις αντιλήφθηκαν ότι ολόκληρος ο

στρατός από την πόλη βρισκόταν στα Μέγαρα, έπλευσαν προς τα εκεί και ενώθηκαν μαζί του. Κι αυτή υπήρξε η πολυπληθέστερη στρατιωτική δύναμη των Αθηναίων στο διάστημα που η πόλη βρισκόταν στην ακμή της, πριν ακόμα τη βρει η αρρώστια. Γιατί οι οπλίτες που ήταν οι ίδιοι Αθηναίοι ξεπερνούσαν τις δέκα χιλιάδες (χωρίς να υπολογίζονται σε αυτούς οι τρεις χιλιάδες που ήταν στην Ποτειδαία), ενώ πήραν μέρος στην εισβολή ως οπλίτες και τρεις χιλιάδες μέτοικοι, και πέρα από αυτούς κι ένα μεγάλο πλήθος ελαφρά οπλισμένων. Κι αφού λεηλάτησαν το μεγαλύτερο μέρος της χώρας επέστρεψαν. Έγιναν κι άλλες εισβολές αργότερα στον πόλεμο, και των ιππέων και ολοκλήρου του στρατού, κάθε χρόνο, μέχρι που καταλήφθηκε Νίσαια από τους Αθηναίους (2.31)

Η αφήγηση αυτή εντυπώνει στο νου του αναγνώστη την εικόνα της απόλυτης στρατιωτικής ακμής της πόλης και καθιστά τον άνθρωπο που ηγείται κυρίαρχο και πρωταγωνιστή στη σκηνή της ιστορίας. Μόνο δύο κεφάλαια θα μεσολαβήσουν ως τον *Επιτάφιο*. Κατά το έτος αυτό, οι μόνες αναφορές σε άλλους στρατηγούς είναι περιστασιακές και τυπικές, δεν τους αποδίδεται κάποια ιδιαίτερη δραστηριότητα και δεν απειλούν την κυριαρχία του Περικλή: *ὄντων δὲ αὐτῶν ἐν τῇ γῆ οἱ Ἀθηναῖοι ἀπέστειλαν τὰς ἑκατὸν ναῦς περὶ Πελοπόννησον ἄσπερ παρεσκευάζοντο καὶ χιλίους ὀπλίτας ἐπ' αὐτῶν καὶ τοξότας τετρακοσίους· ἐστρατήγει δὲ Καρκίνος τε ὁ Ξενοτίμου καὶ Πρωτέας ὁ Ἐπικλέους καὶ Σωκράτης ὁ Ἀντιγένους* (23.3: «κι όσο εκείνοι βρίσκονταν στη γη τους, οι Αθηναίοι έστειλαν τα εκατό πλοία που εξόπλιζαν γύρω από την Πελοπόννησο με χίλιους οπλίτες και τετρακόσιους τοξότες· στρατηγοί ήταν ο Καρκίνος του Ξενοτίμου, ο Πρωτέας του Επικλέους και ο Σωκράτης του Αντιγένους»): *ὕπὸ δὲ τὸν αὐτὸν χρόνον τοῦτον Ἀθηναῖοι τριάκοντα ναῦς ἐξέπεμψαν περὶ τὴν Λοκρίδα καὶ Εὐβοίας ἅμα φυλακὴν· ἐστρατήγει δὲ αὐτῶν Κλεόπομπος ὁ Κλεινίου* (26.1: «την ίδια περίοδο οι Αθηναίοι έστειλαν τριάντα πλοία γύρω από τη Λοκρίδα και για να επιτηρούν την Εύβοια, με επικεφαλής στρατηγό των Κλεόπομπο του Κλεινίου»). Είναι άλλωστε γνωστό ότι πολιτικός αντίπαλος του Περικλή δεν κατονομάζεται πουθενά, ούτε θα ακουστεί άλλος ρήτορας στην Αθήνα για όσο ο Περικλής υπάρχει. Από τον δεύτερο χρόνο του πολέμου οι επιχειρήσεις θα απαιτήσουν εκτενέστερες αναφορές στο Φορμίωνα αλλά και σε άλλους. Ο Περικλής, που είχε στο μεταξύ ασθενήσει, δεν έχει προφανώς να επιδείξει κάποια άλλη συμμετοχή σε μείζονα στρατιωτική επιχείρηση. Η ώρα του έχει παρέλθει, αυτή είναι η αμείλικτη πραγματικότητα της ιστορίας. Η θέαση του καθόλου αποκαλύπτει όμως ότι, όσο κι αν τον *Επιτάφιο* τον ακολουθεί ο λοιμός,

όσο κι αν η φυσική φθορά, η ασθένεια κι ο θάνατος περιμένουν τον Περικλή, η παρακαταθήκη της εποχής του είναι μια εικόνα ακμής. Που εφόσον υπήρξε μια φορά, μπορεί να υπάρξει και πάλι. Ειδικά ως προς τα στρατιωτικά ζητήματα, πρέπει να δεχθούμε αυτό που διακηρύσσει και ο *Επιτάφιος*, ότι μέχρι την στιγμή εκείνη η πόλη διαχειρίστηκε σωστά την παρακαταθήκη που της άφησαν οι προηγούμενες γενιές.

Βέβαια, από την εποχή του Περικλή δεν απουσιάζουν και οι σκιές. Στην κυριαρχία του Περικλή στο εσωτερικό αναφέρεται ρητά ο ιστορικός στο 2.65.8-9: διέθετε κύρος, ορθή κρίση, ήταν εμφανώς αδιάφθορος, και *κατειχε τὸ πλῆθος ἐλευθέρως, καὶ οὐκ ἦγετο μᾶλλον ὑπ' αὐτοῦ ἢ αὐτὸς ἦγε* («και συγκρατούσε το πλήθος ενώ το άφηνε ελεύθερο, και δεν κατηύθυνε εκείνο αυτόν, αλλά ο ίδιος κατηύθυνε το πλήθος»). Το κλειδί για την επιβολή του Περικλή ήταν ότι δεν κολάκευε το λαό και δε δίσταζε να αναμετρηθεί μαζί του ακόμα κι όταν αυτός εξεγειρόταν. Τον τιθάσευε όταν παρασύρονταν και τον εμπύχωνε όταν έχανε το ηθικό του, *ἐγίγνετό τε λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή* (2.65.9:«κι ενώ το πολίτευμα στα λόγια ήταν δημοκρατικό, στην πράξη η εξουσία βρισκόταν όλη στα χέρια του πρώτου πολίτη»).

Τη δύσκολη σχέση του Περικλή με το πλήθος τη βλέπουμε στην αρχή και το τέλος της αφήγησης που αναφέρεται στην «περίοδο του Περικλή». Πριν το θάνατό του ο στρατηγός εκφωνεί τον τρίτο και τελευταίο του λόγο στο έργο, όπου υπερασπίζεται το πολεμικό του σχέδιο, επικαλείται τις προειδοποιήσεις που εγκαίρως είχε απευθύνει στους Αθηναίους και τους επικρίνει για την ευκολία με την οποία αλλάζουν οι διαθέσεις τους. Στον λόγο αυτό κυριαρχεί η αντίθεση ανάμεσα στο «εγώ» και το β' πληθυντικό πρόσωπο, ενώ λίγο πριν, στον *Επιτάφιο*, όλα ήταν αρμονικά και δέσποζε το α' πληθυντικό πρόσωπο. Η αλήθεια είναι όμως ότι ήδη με την πρώτη εισβολή των Πελοποννησίων στην Αττική είχα παρουσιαστεί έντονη δυσαρέσκεια ανάμεσα στον πληθυσμό. Ιδιαίτερος επιμένει ο Θουκυδίδης στην περίπτωση των Αχαρνέων. Δύο ολόκληρα κεφάλαια ασχολούνται με την εγκατάσταση του εχθρικού στρατοπέδου στο δήμο τους, με τη λεηλασία της γης τους, με τις αντιδράσεις και τα επιχειρήματά τους. Στο σημείο αυτό δε μπορούμε παρά να θυμηθούμε την κωμωδία του Αριστοφάνη. Γιατί επιμένει τόσο πολύ να μας τη θυμίζει ο Θουκυδίδης; Ασφαλώς έχει επίγνωση ότι το κοινό του τη γνωρίζει. Αφού κατά τον Αριστοτέλη η ποίηση εκφράζει το *καθόλου*, οι αριστοφανικοί *Αχαρνές*, αν και κωμωδία, αποκτούν ευρύτερη σημασία: η κωμωδία διαβάζεται και ερμηνεύεται ως τεκμήριο μιας γενικευμένης αντίδρασης στην πολιτική που ακολουθεί η Αθήνα. Με τον τρόπο του λοιπόν ο ιστορικός απαντά σε μια τέτοια

εντύπωση. Κατονομάζοντας επανειλημμένα τους δημότες των Αχαρνών και μόνο αυτούς ως δυσάρεστημένους, και παρουσιάζοντας ως αιτιολογημένη την αντίδρασή τους, είναι σαν να ελαχιστοποιεί τη σημασία και το εύρος της κατακραυγής και συνεπώς περιορίζει, και στην περίπτωση αυτή, την εμβέλεια της κωμωδίας.

Ο Θουκυδίδης, λοιπόν, προβάλλει στα μάτια μας ως ένας δεξιοτέχνης των εντυπώσεων, ένας απaráμιλλος ρήτορας που χωρίς να αποσιωπά όσα δεν επιτρέπεται να αποσιωπήσει και χωρίς να παραπληροφορεί ή να παραμορφώνει, οδηγεί τη σκέψη του αναγνώστη εκεί όπου θέλει αυτός. Ο *Επιτάφιος* ανήκει στην επιδεικτική ρητορεία, που διαβάζεται διαφορετικά από μια πρωτογενή ιστορική πηγή. Δε θέλει να ανταγωνιστεί την πραγματικότητα, δεν την υποκαθιστά. Αν εμείς το ξεχνούμε και τον χρησιμοποιούμε ως βασική πηγή από όπου αντλούμε την εικόνα μας για την Αθήνα, είναι κι αυτό μια ακόμα απόδειξη της δεινότητας του συγγραφέα. Ο *Επιτάφιος* δεν απαιτεί να πιστέψουμε ότι είναι ιστορικό τεκμήριο. Από την άλλη, δεν είναι ούτε ένα *παίγνιον*, μια ρητορική άσκηση ή επίδειξη ρητορικής δεινότητας, όπως το *Ἑλένης ἐγκώμιον* του Γοργία, τον οποίο γνώριζε καλά ο Θουκυδίδης. Ο *Επιτάφιος* είναι μια διακήρυξη αρχών. Και ασφαλώς ως τέτοια μας ζητά να τον πάρουμε πολύ σοβαρά. Δε χάνει την αξία του από την αντίθεση με την εικόνα ηθικής και φυσικής κατάρρευσης της πόλης και των ανθρώπων της εξαιτίας του λοιμού. Αντίθετα, προβάλλει το ιδεώδες που τώρα χρειάζονται περισσότερο η πόλη και οι άνθρωποι. Είναι στο σημείο αυτό ουσιαστικότερος από έναν παραδοσιακό λόγο του είδους. Εκεί η ταυτότητα της Αθήνας θεμελιώνεται στατικά, στην αυτοχθονία των κατοίκων αλλά και σε μυθικά κατορθώματα, καθώς και στα έργα των προγόνων – σε πιστοποιητικά για το παρελθόν, πραγματικό η φανταστικό. Εδώ η συλλογική ταυτότητα θεμελιώνεται στο παρόν, στην υλοποίηση αρχών, στη δυναμική αλληλεπίδραση με τον κόσμο και τις προκλήσεις του, στις ζωτικές λειτουργίες και διαδικασίες της δημοκρατικής πόλης.

Ωστόσο, το έργο ολόκληρο δείχνει ότι η δημοκρατία από μόνη της δε μπορεί να αντιμετωπίσει τις παθογένειές της. Δεν είναι το καλύτερο πολίτευμα. Για το Θουκυδίδη δεν υπάρχει καλύτερο πολίτευμα, όλα εξαρτώνται από τον τρόπο της λειτουργίας κάθε πολιτικού συστήματος. Εγκωμιάζει θερμά τον Πεισίστρατο, έναν τύραννο (6.54.5), καταδικάζει όμως τον γιό του Ιππία (6.59.2). Εγκωμιάζει το βραχύβιο ολιγαρχικό πολίτευμα των 5000 το 411 (8.97.2), όχι όμως και την ολιγαρχία των τετρακοσίων που προηγήθηκε. Με αυτό το πνεύμα, ο *Επιτάφιος*, δεν είναι εγκώμιο της δημοκρατίας, για τον υποψιασμένο και προσεκτικό αναγνώστη του έργου είναι μέρος του εγκωμίου του

Περικλή. Η δημοκρατία για να λειτουργήσει έτσι όπως υπονοεί ο *Επιτάφιος*, χρειάζεται έναν Περικλή. Στη διάπλαση τέτοιων ανδρών αποβλέπει το έργο. Τα επιτεύγματα της Αθηναϊκής δημοκρατίας στις μέρες του Περικλή μπορούν από πολλές απόψεις να λειτουργήσουν παραδειγματικά. Παραβλέποντας σκιές και λεπτομέρειες, ο Θουκυδίδης επικεντρώνεται στα σημαντικά, για να δώσει μια πυξίδα σε όσους με τη βοήθεια του έργου του θελήσουν να κάνουν την πόλη καλύτερη – και επίσης τον κόσμο. Αν κάτι ξεχωρίζει τους Έλληνες στοχαστές της κλασικής περιόδου είναι ότι συνέλαβαν κι επεδίωξαν το απόλυτο, την ουτοπία, το αδύνατο. Πίστευαν στην πρόοδο. Η πρόοδος της τεχνολογίας σήμερα δείχνει ότι αυτό που χθες έμοιαζε αδύνατο και ουτοπία, αύριο γίνεται στ' αλήθεια. Η σύγχρονη δημοκρατία είναι πολύ καλύτερη από εκείνη της κλασικής Αθήνας.

Πάντα οι άνθρωποι θαυμάζουν τα παλιά, έχει πει ο Θουκυδίδης (1.21.2) κι είχε προειδοποιήσει για τη χρήση των ποιητών ως μαρτύρων για την ιστορία, επειδή δεν είναι αντικειμενικοί (*ἐπὶ τὸ μείζον κοσμοῦντες*, 1.21.1). Κάνει κι ο ίδιος μια παραχώρηση σε αυτή την έμφυτη τάση του ανθρώπου, με την πλήρη κάλυψη του επιδεικτικού είδους, προκειμένου να ανταποκριθεί στην ανάγκη όσων ζητούν στην ιστορία μια πυξίδα που να καθοδηγεί τη πορεία τους, αλλά κι ένα μέτρο για να κρίνουν τους ανθρώπους και τα επιτεύγματά τους.

Κανένα μέρος του έργου, ούτε ο *Επιτάφιος*, δεν περιέχει ολόκληρη την ιστορική αλήθεια. Στο έργο υπάρχουν σημεία κορύφωσης (χάρη στη κρισιμότητα των γεγονότων, χάρη στον τρόπο της γραφής, χάρη στην εμβάθυνση της ανάλυσης), όμως κανένα δεν αρκεί από μόνο του να προσφέρει τελειωτικές απαντήσεις. Υπάρχει μια σχέση διαλεκτική που συνδέει μεταξύ τους τα μέρη του έργου. Ο Θουκυδίδης δεν αποσιωπά τα λάθη της Αθήνας, τα αναγνωρίζει και τα παρουσιάζει, έστω κι αν η σχετική συζήτηση βρίσκεται κατατεταγμένη σε διάφορα μέρη του έργου. Αυτό δε γίνεται για να αποδυναμωθεί ή να συγκαλυφθεί η πραγματικότητα. Γίνεται, πιστεύω, επειδή η ίδια η πραγματικότητα δεν είναι ούτε απλή ως προς την αποτύπωσή της ούτε μονοσήμαντη ως προς την ερμηνεία της. Ποτέ δεν επικρατεί μόνο το κακό ή μόνο το καλό. Κι εδώ έχει θέση στη συζήτηση ο *Επιτάφιος* – μια όψη των πραγμάτων διαφορετική, που επίσης δεν είναι όλη η αλήθεια, αλλά θα πρέπει να ληφθεί κι αυτή υπόψη για τη συνολική αποτίμηση της ιστορίας και της εποχής. Αν θέλουμε να κατανοήσουμε τον *Επιτάφιο*, αν θέλουμε να διδάξουμε σωστά τον *Επιτάφιο*, πρέπει να ξεκινήσουμε διαβάζοντας με προσοχή ολόκληρο τον Θουκυδίδη.